

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ

ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ХАРЫЛЗААЛЫГ
ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ
ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР

КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ (5–9 КЛАССТАР)

КЫЗЫЛ – 2018

Тыва Республиканың Өөрөдилге болгаш эртем яамызынын Национал школа хөгжүдөр институтунун Өөрөдилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Программаны филология эртемнериниң кандидады, доцент *К.Б. Доржу* база Кызылдың 9 дугаар гимназиязының дээди категорияның башкызы *Ч.А. Сарыглар* тургускан.

Рецензентилери:

филология эртемнериниң кандидады, доцент *Н.Д. Сувандии*;
Туранның 2 дугаар ортумак школазының дээди категорияның башкызы *М.Н. Ооржак*.

Эртем талазы-биле редактору: филология эртемнериниң кандидады, профессор *М.В. Бавуу-Сюрюн*

Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Кол
Т 59 ниити өөрөдилге (5–9 класстар). Чижек программалар.
К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар тургускан. – Кызыл: НШХИ,
2018. – 56 ар.

Ук ажылчын программаны ӨФКС-тиң негелдеринге дүүштүр тургускан. Бердинген программа тыва дылды школага 5–9 класстарга өөрөдирде, кол удуртулга болур.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

ЧИЖЕК ПРОГРАММАНЫҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Кол ниити өөрөдилгениң төрөөн дылга чижек программазын тургузарда, Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн Ниити өөрөдилгениң утка-шынарының үндезин өзөөнгө болгаш Кол ниити өөрөдилгениң түннелдериниң негелделеринге даянган «Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5–9 классы 2010» болгаш «Русский язык. Рабочие программы. Предметная линия учебников Т.А. Ладыженской, М.Т. Баранова, Л.А. Тростенцовой и др. 5–9 классы, 2011» деп программаларны үндезин кылдыр алган болгаш, Россияның Өөрөдилге болгаш эртем яамызының 2014 чылдың декабрь 29-та үндүргөни 1644 дугаарлыг база 2015 чылдың декабрь 31-те үндүргөни 1577 дугаарлыг дужаалдарында көрдүнгөн өскерилгелерни өөрөнип көргөн. Ук материалдарда эге ниити өөрөдилгениң чижек программазын уламчылаар болгаш кол ниити өөрөдилгени улам сайзырадырының бүгү талалыг кылдыныгларын боттандыраар программазының кол идеяларын болгаш дүрүмнерин, тыва дылдың онзагай демдектерин барымдаалавышаан, тургускан.

Чижек программа ажилчын программалар тургузарынга кол үндезин болур. Ол ажилчын программалар болгаш өөрөдилге номнарының тургузукчуларынга өөрөдилге курузунуң өскерилбес өзек (албан өөрөдир) кезөөн бо чижек программада айыткан, ынчалза-даа авторлар боттары өөрөникчилерниң шиңгээдип алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңнелиниң аайыбиле таарыштыр өскерттип кылып алганы өөрөдилге материалын ажыглап болур. Ук материалдарның утказын делгемчидип

азы кезектерге (модульдарга) чарып өөрөдириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажыл-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдиң негелделеринге чаңчыктырарын сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланышкынның өөрөдилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөрөдир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдынган ажылчын программаларны ажыглап болур.

Чижек программада кол школага эге ниити өөрөдилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Кол школаның тыва дылга программазын база 5–9 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында өөрөдилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Чижек программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дузазын; эртемниң ниити характеристиказы, бот-тускайлаң, метапредметтиг, предметтиг түңнелдери; өөрөдилге планында туружун айыткан «Тайылбыр бижик»;

- «Тыва дыл» эртемниң кезектериниң аайы-биле өөренир чүүлдери болгаш билиглерин киирген «Кол утказы»;

- «Тыва дыл» курузунда 5–9 класстарга көрдүнгөн чижек темаларны, оларның аайы-биле уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин, дыл эртемниң кезектерин каш шакка өөрөдирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек темалыг планнаашкын»;

- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг дериг-херекселдерни айыткан «Программаның өөрөдилге методиктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгазы».

«Төрээн (тыва) дыл» эртемийн кол ниити өөредилгенийн сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дузаы

Тыва дыл – тыва чоннуң төрээн дылы, тыва этностунң төлээлериниң харылзажылга дылы. Россия Федерациязының хөй санныг чоннарының аразында түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрээн дылы.

Тыва дыл өөредилге, культураның хөй янзы адырларында база ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынмышаан, дараазында хүлээлгелерни күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тыва улустунң байлак аас чогаалының болгаш тыва чечен чогаалдың хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынып турар дылы;
- өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның база амгы эртем, төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- орус болгаш бүгү делегейиниң чечен чогаалының болгаш эртем ажылдарының орус дылдан тыва дылче очулгазының дылы;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер болгаш Интернет четкизинде информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болур.

ТР-ниң Үндезин хоойлузун (Конституциязы) (1991 ч.) езугаар тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле дең эргелиг күрүне дылы болуп турар. РФ Конституциясында болгаш дылдар дугайында хоойлуда Россияның чоннарының дең эргелиин магадылаан. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» (1990 ч.), «Тыва Республикада өөредилге дугайында Хоойлузу» (1996 ч.) ук эргелерни тодаргайы-биле амыдыралга боттандыраарының оруктарын айыткан.

Төрээн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-

чуртталгазынга, ажил-агыйынгa, эртем-өөредилгезинге чедиш-кинниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга төрээн дылын орус дыл-биле деңге билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн уруглар садтарынга болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңнелге со-нуурганчыг кылдыр өөредир. Национал школа тыва улустун аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс курлавырын байыдып, төрээн дылынга арыг, чараш, хостуг, алба-дал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр.

Кол школага (5–9 класстарга) төрээн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрээн Тывазынга бердинген, шынчы; төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрээн дылын культураның болуушкуну кылдыр үнелеп көрүп, ону хүн бүрүде амыдыралга харылзажылганың азы ниитилелде харылзаа тударының кол аргазы деп медереп билип, ажыглаар кылдыр кижизидери.
- төрээн дылы кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун билиндирери;
- ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүм-нерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээттирери;
- бодунун ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажылаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
- чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөредилге

ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам сайзырадыры дээш о.ө.

- аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыырын, чугаа чорударының хевирлерин, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглаарын, чугаа этикединиң негелделерин шингээттирери;

- бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажылаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;

- чедип алган билиглериң, мергежил, чаңчылдарын өөредилге ажил-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

Өөредилге эртемниң ниити характеристиказы

Кол школага тыва дыл курузунуң сорулгазы – өөредилгеге метапредметтиг (кандыг-бир эртемниң өске эртемнер-биле хол-баазынга даянып өөренири) болгаш предметтиг (тус эртемге хамаарышкан) түңнелдерни чедип алыр дээш, компетенциялар-биле ажылче кичээнгейни угландыраы. Ук ажил коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культурологтуг компетенцияларның хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарынга салдарлыг.

Коммуникативтиг компетенция (харылзажылга компетенциязы) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шингээдиң алганы, уругларның назы-харынга дүүштүр аңгы-аңгы байдалдарга дылды шын ажыглаары. Азы, өскээр чугаалаарга, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин шингээдиң ап, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле өөредилге болгаш ажил-агыйның өске-даа адырларынга, херек таварылгада база өг-бүлеге, чоок кижилери, эш-өөрү-биле чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, социал байдалы, туржунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданышыны болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын үш углаанышыкынга чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланышыкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжышыкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр хажыдышыкыннарын – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының болгаш өске кижилерниң чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланышыкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээди алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөрөдир.

Үш дугаар угланышыкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның кижилер-биле чугаалажып, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде сөзүглелди аянынг номчуурун чедип алыры чугула. Ында сөстөрниң үн тургузуун шын

дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге утказының аайы-биле логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш оон-даа өске негелделерни сагыыр.

Дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай уткалыг демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп билип, азы, ында ук тускай демдектер чүнү илередип турарын база ооң система болурун болгаш дыл эртемин тускай эртем кылдыр шиңгээдип алганындан ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып билири. Оон аңгыда тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдип алганындан; өөреникчи бүрүзүнүң тустузунда сөс курлавырын болгаш чугаазының грамматиктиг тургузуун байыдып, шын тургузуп билиринден база хевирлеттинер. Ук компетенция оон аңгыда уругларның сөстөр болгаш фразеологтуг каттыжышкыннарны база грамматиктиг хевирлер болгаш синтаксистиг конструкцияларны чугаага ажыглаарының нормаларын чаңгыс аайлажыдып тургузары; шын бижилге болгаш пунктуация талазы-биле (бижик демдектерин ажыглаары) билиглерин улам сайзырадып, лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Тыва дыл башкылаашкынында чугула угланышкынның бирээзи уругларның төрөөн дылынга грамматиктиг болгаш стилистиктиг частырыгларны кылбайн, шын бижип билириниң чаңчылдарынга өөредир болур. Орфографтыг, пунктуастыг дүрүмнерже болгаш шын чугаалаарының арга-мергежилдерин хевирлээр теория айтырыгларынче; сөстөрни уткалыг кезектерге шын чарып, чугаа кезектерин ылгап, домак иштинге сөстөрниң холбааларын шын тургузуп билиринче кичээнгейни күштелдирер.

Бижири нарын азы берге таварылгалар-биле ажылды доктаамал чорудуп, уруглар ук сөстөрни азы морфемаларны шиңгээдип алыры-биле хөй солун аргаларны ажыглаар. Словарь азы лексика-биле ажылга дараазында онзагай аргаларны ажыглаарын сүмелеп

болур: аңгы-аңгы сөстөрнү темалыг бөлүктөргө каттыштырары; бердинген сөстөр, сөс каттыжыышкыннарындан домактар чогаадып, тургузары; чаңгыс дазылдыг сөстөрнү сөстөр уязын тургузары; кижү бүрүзүнүн бот-тускайлаң словарьжыгаштарын кылып ап болуру; сөстөрнү тывылган угун сонуургап, оон ужур-утказын тып, тайылбырлаары; словарьлыг диктантыларны чорудары дээш о.ө. Ындыг хевирлиг болгаш оон-даа аңгы онаалгалар азы мергежилгелер уругларның словарь-минимумун (шингээдип азы сактып алган турар ужурлуг сөс курлавырын) быжыглаарына ужур-дузалыг.

Школага өөренип эртер ужурлуг тыва дылдың бүгү материалын уруглар шингээдип тура, орфографтыг болгаш пунктуастыг чаңчылдарын быжыглаары-биле шын бижилгениң айтырыгларын доктаамал сайгарып, сайзырадыры эргежок чугула.

Уругларның класска болгаш бажыңга ажылдарын башкының доктаамал хынап турары бир чугула чүүл болур. Оон аңгыда өөреникчилерниң частырыгларын база хыналда ажылдарын кичээнгейлии-биле сайгарары оларның билиглери болгаш чаңчылдарын чурумчудуп база эдериниң талазы-биле башкының чорудар ажылының бир угланыышкыны болур.

Өөреникчилерниң бот-тывынгыр ажылдаарына тайылбыр литература-биле (справочниктер) ажылдаарына чаңчыктырары база улуг ужур-дузалыг. Шын бижилге болгаш шын адалга база сөстөрнү уткаларын, хевирлерин тодарадып, ударениезин ажыглаар талазы-биле бергедээшкыннер туруп келирге, школачыларга таарыштыр тургузуп каан тускай словарьлар болгаш справочниктер-биле ажылдап билири чугула.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевирин кылдыр меде-реп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзагайларын, тыва чугаа этикедин, өске чоннар-биле харылзажып, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры.

Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрнүң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Ук программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде бердинген материал чүгле теория талазы-биле билиглерни шиңгээдип алыры эвес, а оларны херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзажылгага шын ажыглап билирин боттандырыр. Бердинген программаның тургузуу төрөөн дыл курузунуң коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынче угланган. Ында тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөрөдилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алырын айыткан.

Чижек ажылчын программада бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а оларны амыдыралга шын ажыглап билиринче угланган. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шиңгээдир билиглер» деп курстун кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөрөдирде, ажыглаар өөрөдилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген.

Бо программаның эң кол угланышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун шын алдынып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктырары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шиңгээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары) көрдүнген:**

1) *өөредилгениң харылзажылга чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары* – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үжилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) *өөредилгениң угаап-шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглары* – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы анаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө.) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодаралдыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө.) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш дээш о.ө.); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) *өөредилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) хөй талалыг кылдыныглары* – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, анаа дүүштүр тайылбырлап билири; ооң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунуң кылган чүүлүнге үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип шыдаары дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндезилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөредери чүгле дыл эртеминиң билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидип, чугаалажырының ниити дүрүмнерин сагырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур. Ынчангаш кол школага (5–9 класстар) төрөөн дылды өөрөнгениниң түңнелинде ортумак (долу) школаның (10–11 класстар) болгаш өске ортумак тускай өөредилге черлериниң өөредилгезин уламчылаар. Доозукчунун «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде алган билиглери ооң ниити культуразының деңгелин көдүрер.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунун өөреникчилернин коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг *үш уткалыг шугумну айыткан:*

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш харылзажылга», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала-чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис»,

«Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннун төөгү болгаш культуразы-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнген уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстун кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шиңгээдип алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш кандыгдаа чоннун төрөөн дылы дээрге катаптаттынмас национал-культурлуг онзагай болуушкун деп үнелеп көөрү. Ынчангаш курстун кезектериниң дес-дараалашкаа болгаш өөредир шактарның хемчээлиниң чижеглей бердингени ооң чижек программазы болуп турарында.

Кол школаның доозукчуларының тыва дылдың программанын шиңгээдип ап азы чедип алыр ужурлуг түңнелдери:

Бот-тускайлаң түңнелдер:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяянын база мөзү-бүдүш шынарларын хевирлеп, сайзырадырынга школага өөредилге үезинде төрөөн дылын дамчыштыр шиңгээдип алырын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннун ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп угаап билири;

- тыва дылдың эстетиктиг дээштиин, үнезин медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хумагалап, хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри; тыва чоннун национал культура талазы-биле аргадуржулгазын, билиглерин азы ук культура-биле холбашкан бүгү чүүлдерни школадан төрөөн дылын дамчыштыр шиңгээдип алыр дээрзин медресеп билири;

- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунун бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг иле-

редирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг (эртем бүрүзүндөн чедип азы шингээдип алыр) түннелдер:

1) Чугаа чорудулгазының (чугааның) бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас дыңнадыгда медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээни ылгап шыдаары);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, ниити таныжылга кылдыр номчууру, сайгарып, шинчилеп тура бирден бирээ чокка номчууру) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш, дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле азы ылавылап дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан, тайылбыр номнардан болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- тодаргай (бердинген) темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири; литературлуг тыва дылдың шын адалгазының, лексиказы болгаш грамматиказының кол нормаларын сагыыры.

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум айы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдиң утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдиң тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып оран кижизин чугаа чорударынче идиг бээри, өске кижин-биле бодал солчуру дээш о.ө.) ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалга, лексика болгаш грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң хүн бүрүде чугаазын хынаттынып хайгаарап билири; чугааның утказы болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп, частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин эдип, өскертип, делгердип билири;

- эштериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, ооң утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарын амыдыралга доктаамал ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерни шингээдип алырының кол чепсээ кылдыр ажыглаары; ону өске-даа эртемнерге дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап шыдаары;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

Предметтиг түңнелдери

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациязында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижги бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралынга ужур-дузазын билири;

- дылдың, эң ылаңгыя тыва дылдың, гуманитарлыг эртемнер системазынга болгаш ниити өөредилгеде ээлеп турар туружун болгаш ужур-дузазын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээдип алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның дем-

дектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаалдылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Өөредилге планында «Тыва дыл» эртемниң туружу

Тыва Республиканың девискээринде тыва дыл орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы кылдыр хүлээп алдынган болгаш, тыва дылды республиканың өөредилге черлеринге албан өөредири көрдүнгөн.

Федералдыг базистиг өөредилге планында РФ-ниң өөредилге черлеринге ӨФКС езугаар төрөөн дыл болгаш чогаалга неделяда 3 шак (тыва дылга – 2 ш., тыва чогаалга – 1 ш.) өөредир кылдыр киирген, ынчалза-даа өөредилге чериниң шиитпири-биле үлээр шактардан тус эртемнерни шынарлыг өөредири-биле немеп ап болур. Чижээлээрге, 5 класска тыва дылды неделяда 2 шакка

өөредир деп көрдүнгөн болза, ол шакка база 1 шакты өөредилге черлериниң боттарының үлээр эргелиг кезээнден (азы шактарындан) немеп болур. Ынчаарга, неделяда тыва дылды 3 шакка азы өөредилге чылында неделяларны барымдаалап 102–105 шакка өөредир. Ынчангаш бо программаны дараазында шактарга өөредип болур кылдыр чижеглей кылган: 5 класска – 105 шак, 6 класска – 105 шак, 7 класска – 105 шак, 8 класска – 70 шак, 9 класска – 35 шак (доозукчу класска ам-даа 1 (35) шакты немээри негеттинип турар). Бо программада ниитизи-биле 5–9 класстарга – 420 шак, 10–11 класстарга – 70 шакка өөредир кылдыр киирген.

5–9 класстарга түннел хыналда ажылдар азы түннел аттестацияның хевирлери

Кол ниити өөредилге черлерин доозуп турда, регионалдыг түннел хыналда ажылдарны кылдылары албан, а түннел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип алганы-биле дужаар. 9 класстың доозукчуларынга регионалдыг түннел хыналда ажылды эдертиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантыны 1 шак (60 минута) иштинде кылдылары көрдүнгөн. Тыва дылга күрүне шылгалдазын хыналда-хемчег материалдарының негелделеринге чагыртып эрттирери болгаш онаалгаларны 3 шак 55 минута дургузунда күүседир. Бо программа тыва дылга түннел күрүне аттестациязының хыналда-хемчег материалдарын тургузарының үндезини болур.

Ниити өөредилгениң национал-девискээр кезээн шингээдип алганының түннелинде өөреникчи ниити өөредилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шингээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогумчалыг байдалы болур.

ЭРТЕМНИҢ КОЛ УТКАЗЫ

Коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш харылзажылга.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө.). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри. Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып оран кижизин чугаа чорударынче кыйгылары, өске кижибиле бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медресеп билири; аас болгаш бижимел чугааның үлегерлерлерин сайгарары. Диалог болгаш монологту ылгап билири. Оларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын (монологтуң хевирлери); хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып оран кижизин чугаа чорударынче кыйгылары, өске кижибиле бодал солчуру дээш о.ө. (диалогтуң хевирлери). Монолог биле диалогтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуштур ажыглаптары. Харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында чугааның сорулгазын болгаш чылдагааннарын дамчыдып билири. Албан езулуг азы хостуг (албан черинде эвес, а эш-өөрү, чоок улузу-биле кады) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.

Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижирииниң культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин ажыглаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни

дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру, өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (долузу-биле, кысказы-биле азы шилип тургаш) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел.

1. Сөзүглел – чугаа чорудулгазының бир хевири (чогаалы). Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектериниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектериниң грамматика талазы-биле харылзаалыгы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыгы). Сөзүглелдин темазы, кол бодалы. Сөзүглелдин микротеманы (кыска темаларга чардынганы).

Сөзүглелдин кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзацтың сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру.

Чугааның утка болгаш хүлээлгезиниң аайы-биле янзылары: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын. Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижиири (аннотация).

2. Сөзүглелдин темазын, кол бодалын, тургузуун болгаш чугааның янзызының аайы-биле сайгарары. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелдин утказының аайы-биле, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тур-

гузары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалыы, темага дүүшкээ дээш о.ө.). Сөзүглелди үнелээри болгаш хоюглаары.

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары.

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыгаттынар жанрлары: эртем (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деннээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер.

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде күрүне дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг

дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөрүнүн хевирлери, жаргоннар.

Дыл эртемнин кол кезектери.

Тыва дыл эртемнин шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия.

1. Фонетиканың дыл эртемнин бир кезээ болуру. Чугаа органнары, оларның ажылы болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннер, оларның тургустунары.

Ажык үннер, оларның адаттынарының аайы-биле бөлүктери: кыска, узун болгаш өк-биле адаар. Өк-биле адаар ажык үннернин шын бижилгези.

Мурнуу болгаш артыгы одуругнуң (чымчак болгаш кадыг) ажык үннер. Ажык үннерниң аяннажылгазы, ооң ужур-дузазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктээшкини: 1) ыт, дааштын киржилгезиниң аайы-биле: ыткыр, дүлей болгаш аяр; 2) адаарының күженишкениниң аайы-биле: күштүг, кошкак, эң кошкак (сонорлуг үннер).

Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян киирер аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртемнин бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медереп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, эң кошкак азы сонантылар (сонорлуг) үннерни аңгылаары.

3. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергезилдерин бодунуң чугаазыңга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика.

1. Графиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазы. Бижиктиң хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавит. Амгы тыва алфавиттин тургузуу. Үннер болгаш үжүктөрнүң сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрни демдеглээри.

2. Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралының төөгүзүңге бижиктиң ужур-дузазын медереп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобилдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресаты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөрнүң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскертир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказынга чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлей үннерниң ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылганының дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылганының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның катгышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры; хурааңгайлаашкын аргазы.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылганының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чүгө сөстүң уткалыг кезээ болурун медресе билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылганының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылганының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүң тургузуунун болгаш чогаадылганының аайы-биле сайгарылганын кылыры.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылганынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылганының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии. Сөстүң кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузазы. Кижиниң сөс курлавырын ооң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңгелиниң көргүзүү болуру.

Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстүң дорт болгаш доора уткала-

ры. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр), оларның ужур-дузазы, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика, ооң кол бөлүктери. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр. Тыва дылдың этимологтуг словарының дугайында.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Лексиканың стиль аянныг болу бээри (ном болгаш чугаа стили).

Фразеологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словарлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

Лексикология болгаш фразеологияның чурумалдыг аргалары.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медегер билири.

Идепкейлиг болгаш идепкейлиг эвес сөс курлавырының ажыглалының база тывылган угунуң болгаш стилистиктиг аянының аайы-биле тыва дылда сөс курлавырын аңгылаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалыга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалыга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларыннан (тайылбыр, фразеологтуг, этимологтуг, очулга, терминнер словарьлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажыл-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология.

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлүктөргө чарары, ооң барымдаалары.

Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), өттүнүг сөстөр, наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг, синтаксистиг демдектери.

Дузалал чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужурудузаны.

Аян сөстөри.

2. Грамматиктиг, морфологтуг демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис.

1. Синтаксистиг грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжыышкыны болгаш домактың синтаксистиг кезии болуру.

Сөс каттыжыышкыннары, оларның бөлүктөри. Сөс каттыжыышкынында сөстөрниң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш эмоционалдыг байдалының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактың предикаттыг төвү. Чугула болгаш ийи черге кезигүннери, оларның илереттинери.

Бөдүүн домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кезигүннүг болгаш чаңгыс чугула кезигүннүг,

делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан. Долу болгаш долу эвес бөдүүн домактар.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчыттынган домактар. Чаңгыс аймак кежигүннер, тускайлаан кежигүннер, адалгалар, кириилделер, причастиелиг болгаш деепричастиелиг база деңнелгелиг бөлүглелдер-биле нарынчыттынары.

Нарын домактын хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары.

2. Сөс каттыжыышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри. Синтаксис талазы-биле алган билиглери херек кырында ажыглаары.

12 кезээ. Чугаа культуразы.

1. Чугаа культуразының дыл эртемниң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдири болгаш оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эдип билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдап, оларны ажыглап билири.

13 кезээ. Шын бижилге: орфография болгаш пунктуация.

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар: тыва дылдың үннери болгаш оларның үжүктери; дазыл азы деске немешкен кожумактарны шын бижири; үлегерлеттинген сөстөрни шын бижири; ту-душтур, дефистеп болгаш аңгы бижиир дөстөрни шын бижири. ь болгаш ь демдектерни шын бижири. Улуг болгаш бичии үжүктөрни ажыглаары. Сөстү көжүрериниң чуруму.

Тыва дылдың орфографтыг словары болгаш тайылбыр номнар.

Пунктуация. Тыва дылда пунктограммалар, кол бөлүктери: нарынчыттынган болгаш нарын домактарда бижик демдектери; дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери. Домактарның чугаалаар сорулгазы болгаш эмоционалдыг байдалының аайы-биле хевирлеринге чогуур бижик демдектери. Ийи-үш бижик демдектериниң чаңгыс домак иштинге таваржы бээри, оларны шын ажыглаары.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шиңгээдири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтуг сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шиитпирлээрде, орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы

14 кезээ. Дыл болгаш культура.

1. Чоннуң төрөөн дылының ооң культуразы болгаш төөгүзү-биле сырый холбаалы. Тыва эвилең-ээлдек чугаа (этикет), оон кол негелделери.

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг

ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрнүң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыннадырларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

ЧИЖЕК ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

Чижек программада бердинген материал чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а уругларның улус-биле харыл-зажып билириниң аргаларынче кол кичээнгейни угландырып турар. Курстун кезек бүрүзү үш аңгы блоктан (бөлүк) тургустунган:

1. Дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртеминиң (азы лингвистик-тиг) билиглер, оларның даңзызы бердинген.

2. Өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныгыларындан (УУД) ук билиглерни өөрөдирде, өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбырын киирген.

5 КЛАСС (105)

Кирилде тема (1 шак)

1. Дыл болгаш харылзажылга.
2. Дылдың амыдыралга болгаш харылзажылгага ужур-дузанының дугайында медеREP билири болгаш ону тодарадыры.

Эге класстарга өөрөнген чүүлдерни катаптаары болгаш чугаа сайзырадылгазы (4 шак)

1. Үннер болгаш үжүктөр: кыска болгаш узун ажык үннер болгаш оларны шын бижири; сөстөрнүң эгезинге *т-д*, *п-б* деп ажык эвес үннерни шын бижири; *я*, *е*, *ё*, *ю* деп ажык үжүктөрлиг сөстөрни шын бижири.

Чугаа кезектери. Чүве аттарының саннарга болгаш падежтерге өскерлири, домакка кол сөс, сөглөкчи болуру. Демдек ады. Демдек адының тодарадылга болуру.

Арынның ат оруннары. Домакка ийиги черге кежигүннер болуру. Кылыг сөзүнүң арыннарга, саннарга, үелерге өскерлири. Домакка сөглөкчи болуру.

Дорт чугаалыг домактар, оларга бижик демдектери.

Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелде кол бодал болгаш тема. Хевирлери. Планы.

2. Үннер болгаш үжүктөрни ылгаары. Эге класска чүве ады, демдек ады, ат орну, кылыг сөзүнүң дугайында алган билиглерин бадыткаары. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагыры. Схема аайы-биле дорт чугаалыг домактарны чогаадыры. Сөзүглелдин тема, идеязы болгаш хевирлерин тодарадыры, планын шын тургузары. Сөзүглелдин кол демдектерин тып билири.

Лексика болгаш чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы (9 шак)

1. Лексика дугайында билиг. Сөс болгаш оон лексиктиг утказы. Тайылбырлыг словарь дугайында. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер. Сөстерниң дорт болгаш доора уткалары. Омонимнер. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстер болгаш эвфемизмнер. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары. Фразеология дугайында билиг. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Фразеологтуг словарьлар.

2. Хөй уткалыг сөстерниң лексиктиг уткаларын словарьлар дузазы-биле тодарадыры, оларны чугаага шын ажыглаары; сөзүглелдерде синонимнер, антонимнер, омонимнерни, хоруглуг болгаш ойзу адаан сөстерни тывары, оларны чугаага шын хереглээри; сөстүң доора болгаш дорт уткаларын эки билири; көжүргөн уткада сөстерниң ужур-утказын, уран-чечен чурумалдыг аргалар азы троптар тургузарына ужур-дузазын билири. Хөй уткалыг сөстер биле омонимнерни ылгаары; сөстерни илередип чоруур утказының аайы-биле темаларга аңгылаары. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдап, оларны ажыглап билири.

Фонетика. Орфоэпия. Чугаа культуразы.

Чугаа сайзырадылгазы (10 шак)

1. Фонетика дугайында ниити билиг. Үн – дылдыҥ кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Артикуляция дугайында эге билиг. Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери-биле таныштырылга.

Ажык болгаш ажык эвес үннер.

Ажык үннерниң бөлүктээшкини. Кыска, узун база өк-биле адаар ажык үннер болгаш оларны шын адаары.

Кадыг болгаш чымчак ажык үннер, оларның аяннажылгазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктээшкини: 1) ыыт, дааштын киржилгезиниң аайы-биле: ыыткыр, дүлей болгаш аяар; 2) адаарының күженишкениниң аайы-биле: күштүг, кошкак, эң кошкак (сонорлуг үннер).

Ажык эвес үннерниң үжүктерин шын адаары.

Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмейлежири.

Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыыткыр үннер-биле солчуру.

Орфоэпия дугайында билиг. Тыва дылда ударение.

2. Үннер болгаш үжүктерни ылгаары, оларны шын адаары болгаш бижири; сөстөрниң транскрипциязын кылыры. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерниң аяннажылгазын сагыыры. Ыыткыр, дүлей болгаш аяар (сонорлуг) ажык эвес үннерни ылгаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Шын адалганың дүрүмнерин сагыыры. Тыва дылдыҥ ударениезиниң доктаамал туруштуун шын билип алыры.

Графика, орфография болгаш чугаа культуразы.

Чугаа сайзырадылгазы (7 шак)

1. Графика, ооң хевирлери. Алфавит. Амгы тыва алфавиттин тургузуу. *Б* болгаш *Ь* (кадыг болгаш чымчак) демдектерни хереглээри. Слог болгаш ооң хевирлери. Үннер болгаш үжүктерниң

сан талазы-биле дүгжүп азы дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке ажыглаары. *Й* үннүг ажык үжүктөр, оларны шын бижири болгаш ажыглаары. Сөс эгезинге *Т-Д, П-Б* деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири.

Улуг болгаш бичии үжүктөрүни хереглээри.

2. Сөстөрүни слогтарга чарып билири, оларны шын көжүрери. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке шын демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрүни бижимел ажылдарга ажыглап билири. Орфографтыг словарьларны ажыглаары, орфография дүрүмнөрүн сагыры.

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Орфография.

Чугаа сайзырадылгазы. (8 шак)

1. Сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар) – дазыл, чогаадылга, өскертилге кожумактары. Кожумактарның вариантылыгы болуру. Төрөл сөстөр. Укталган болгаш укталбаан дөстөр.

Сөс чогаадылгазы. Морфологтуг (кожумактыг) арга. Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң каттышканындан) чаа сөстү чогаадыры. Хурааңгайлаан нарын сөстөр, оларны шын адаары болгаш бижири.

2. Сөстүң тургузуун сайгарары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын танып, ылгаары. Төрөл сөстөрүни тывары. Укталган болгаш укталбаан дөстөрүни ылгаары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын билири. Хурааңгайлаан сөстөр, оларны шын адаары болгаш бижири, оларга кожумактар немежирге, тургузуун шын сайгарары.

Морфология. Синтаксис. Орфография.

Чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы (55 шак)

1. Грамматика, ооң кезектери (морфология, синтаксис), өөренир чүүлдери. Морфология дугайында билиг. Чугаа кезектери, оларның бөлүктери.

2. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, оларның грамматиктиг демдектерин ылгаары.

Чүве ады, ооң синтаксистиг ролю болгаш шын бижилгези

1. Чүве ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары, кол лексика-семантиктиг (темалыг) бөлүктери. Хуу болгаш ниити чүве аттары. Хуу аттарга кавычкаларны хереглээри.

Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери.

Чүве аттарының сан, хамаарылга хевирлери болгаш ооң кожумактары, илередир уткалары.

Чүве аттарының падежтерге өскерлири, синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле сырый холбаалы.

Адаарының падежи болгаш чүве адының домакка кол сөс база сөглекчи болуру. Адаарының падежинде чүве аттарының адалга болуру.

Хамаарыштырырының падежи болгаш чүве адының домакка тодарадылга болуру.

Бээриниң падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Онаарының падежи болгаш чүве адының домакка дорт немелде болуру.

Турарының падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Үнериниң падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Углаарының падежи болгаш чүве адының домакка доора немелде база байдал болуру.

Үлегерлеп алган сөстөрниң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын бжири.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Янзы-бүрү чогаадылга кожумактары-биле укталган чүве аттарын тургузары. Хуу болгаш ниити чүве аттары шын адаары болгаш бжири. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин шын бжири, ажыглаары. Чүве аттарының сан, хамаарылга кожумактарын шын бжири. Адалганы кол сөстен ылгаары. Адалгалыг домакка бижик демдээн сагыры. Чүве адының кол сөс болуп чораш, кылыг сөзү-биле сырый холбаалыын билири.

Үлегерлеп алган сөстөрнiң сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын тургузуп, оларны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаары. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири. Чүве аттарының доора падежтериниң домакты делгереди-ринге ужур-дузазы. Домакта сөстөрнiң аразында харылзаалыын ме-дереп билири.

Демдек ады, ооң синтаксистиг ролю болгаш шын бижилгези

1. Демдек ады – тускай чугаа кезээ, ооң утказы болгаш грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Демдек аттарының тургузуунун аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадыл-газы.

Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары.

Шынарның демдек аттары, оларның өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадалары, илередир уткалары.

Демдек аттарының темалыг бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары.

Хамаарылганың демдек аттары, тургустунары, илередир уткалары.

Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Демдек аттарының утказын болгаш морфологтуг демдектерин тодарадыры. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири. Чугаага чүвениң янзы-бүрү демдектерин, шына-рын демдек аттары-биле көргүзери.

Сан ады, ооң синтаксистиг ролю болгаш шын бижилгези

1. Сан ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы, морфолог-туг демдектери болгаш синтаксистиг ролю.

Бөдүүн, нарын, составтыг сан аттары.

Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттары болгаш оларны шын бижиири. Сан адының нарын

сөстөр тургузарына киржилгези. Сан аттарының синтаксистиг хүлээлгези. Сан адының морфологтуг сайгарылгазы. Араб болгаш рим чурагайлар-биле айыткан сан аттарының кожумактарын шын бижири. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүң ажыглалы.

2. Сан ады чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың санына ажыглаары. Үе санын (чыл, ай, хүннү) шын ажыглаары. Чүвөлөрнүң санын чоокшуладыр сан аттары-биле көргүзери. Тыва чогаалда хемчег илередир сөстөрнү тып, ужур-дузанын айтып билири. Сан адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

5 КЛАССКА ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

Чугаа сайзырадылгазы (11 шак)

6 КЛАСС (105 шак)

Кирилде тема (1 шак)

1. Төрөл болгаш төрөл эвес дылдар. Өгбе дыл.

2. Дыл дугайында бодалын илередип билири. Өлүг болгаш дириг дылдар дугайында билири, төрөл болгаш өгбе дылдарны ылгап билири. Өгбе дыл деп чүл дээрзин тайылбырлаар. Тыва чоннун төрөөн дылы – ооң сагыш-сеткил өнчүзү, төөгүзүн, амыдыралын дамчыткан кол байлаа болурунун дугайында билири. «Тыва дыл» эртеминиң ужур-дузанын медресеп билири.

5 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары.

Чугаа сайзырадылгазы (4 шак)

1. Лексика: Сөстүн хөй утказы. Сөстүн дорт болгаш доора уткалары. Табу болгаш эвфемизмнер. Фразеологизмнер.

Фонетика болгаш орфография: Ажык болгаш ажык эвес үннер. Сөс эгезинге *Т-Д*, *П-Б* деп ажык эвес үннерниң үжүктөрүн болгаш *Й* үннүг үжүктөрнү шын бижири.

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы: сөстүн уткалыг кезектери, сөс чогаадылгазының аргалары. Төрөл сөстөр.

Морфология болгаш синтаксис: Чүве аттарының өскерлири. Демдек адының чадалары. Сан аттарының бөлүктери. Чүве аттарының, демдек аттарының, сан аттарының синтаксистиг хүлээлгелери.

2. 5 класска чедип алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.

Лексика. Чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы (20 шак)

1. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрнү үлегерлеп алыры. Моол, орус дылдардан үлегерлээшкиннер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери, диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер.

Хуу аттар дугайында билиг, оларның янзылары: топонимнер, антропонимнер. Этнонимнер, зоонимнер база космонимнер. Тыва дылдың хуу аттарының тывылган угунуң, утказының (темалыг бөлүктээшкини) болгаш тургузуунуң аайы-биле кол бөлүктери.

2. Мергежил сөстөрнү, диалектизмнерни, терминнерни кандыг байдалга, кажан хереглээрин тодарадыры болгаш оларны чугаага чөп ажыглаары. Сөзүглелдерде эргижирээн сөстөрнү (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөрнү тып, оларны чугаага шын хереглээри. Сөзүглелдерден быжыг сөс каттыжыкышкыннарын тып, оларны чугаага шын ажыглаары. Өөреникчилерниң чугаазында диалектизмнерни чайладыры.

Морфология. Чугаа сайзырадылгазы (72 шак)

Өттүнүг сөстөр, оларның синтаксистиг ролю болгаш шын бижилгези

1. Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы. Өттүнүг сөстөрнүң уткалыг бөлүктери (үн, дааш өттүнөр болгаш хевир өттүнөр сөстөр) тургустунары, ужур-дузазы, оларның тургустунары база синтаксистиг хүлээлгези. Өттүнүг сөстөрнү аян

сөстөрүндөн ылгап алыры. Оларны чугаага шын ажыглаары. Ук сөстөрүнүн морфологтуг сайгарылгазы.

2. Өттүнүг сөстөрүни шын бижири болгаш чугаага шын ажыглаары. Нарын кылыг сөстөрүн тургуза бээрин билген турары. Өттүнүг сөстөрүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылып бири.

Кылыг сөзү, ооң синтаксистиг ролю болгаш шын бижилгези

1. Кылыг сөзүнүн ниити утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг ролю. Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөри (кижинин, дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстөри, бойдустуң болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар кылыг сөстөри).

Кылыг сөзүнүн тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан кылыг сөстөри. Нарын кылыг сөстөрүнүн тургустунары болгаш оларның шын бижилгези. Кылыг сөзүнүн болур, болбас хевирлери.

Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлери: залог (эги-дишкин, болдуруушкун, болчуушкун, качыгдаашкын), вид (дагыннаан, болбастаар, ритмиктиг болгаш доозулган, дүргөн) хевирлери. Оларның кожумактарының шын бижилгези.

Причастиелернин ниити утказы, домакка тодарадылга болуру. Эрткен үениң, келир үениң причастиелери.

Деепричастиелернин морфологтуг болгаш синтаксистиг ролю. Каттышкак, кожаначак, эрткен, үдекчи, болбас, кызыгаарлаар деепричастиелер.

Причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери.

Наклонение, ооң хевирлери (болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел). Болуушкун наклонениезиниң үелери (эрткен үелер: шагда эрткен, чоокта эрткен; амгы үелер: тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе). Кылыг сөстөрүнүн синтаксистиг хүлээлгези. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазы.

2. Болбас хевирде кылыг сөстөрүнүн шын бижилгезин, оларның ударениезин сагыыры. Причастиелерни чүвөлөрүнүн

демдээн көргүзөрдө, ажыглаары. Деепричастиелерниң составтыг кылыг сөзүнүң кезээ бооп турары-биле домакка кежигүн бооп турарын аңгылаары. Болуушкун наклонениезиниң үе хевиринде кылыг сөстөрүн чугаага шын ажыглаары. Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

Наречие, ооң синтаксистиг ролю болгаш шын бижилгези

1. Наречие – тускай чугаа кезээ. Ооң ниити утказы. Наречиелерниң тургустунары болгаш оларны шын бижиири. Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң; оларның синтаксистиг хүлээлгези. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры. Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Наречиени өске чугаа кезектеринден (ылаңгыя чүве аттарын, демдек аттарын, сан аттарын, кылыг сөзүнүң причастие, деепричастие хевирлеринден) ылгаары. Наречиелерни шын бижиири болгаш чугаага шын ажыглаары. Наречиелерниң домактарга кылдыныгың янзы-бүрү байдалын илередири. Синоним болгаш антоним наречиелерни чугаага ажыглаары. Наречиениң морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

Ат орну, ооң синтаксистиг ролю болгаш шын бижилгези

1. Ат орну – тускай чугаа кезээ. Ооң ниити утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг ролю. Ат орнунуң бөлүктери: арынның, айтырыгың, айтылганың, тодарадылганың, тодаргай эвес ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиири. Ат оруннарының синтаксистиг хүлээлгези. Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Ат оруннарын падежтерге өскертири болгаш чугаага шын ажыглаары. *Силер, болар* деп ат оруннарын хүндүлел уткалыг ажыглап билири. Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

Дузалал чугаа кезектери.

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

1. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның утказы болгаш ужур-дузазы. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның ылгалы. *-биле* деп эдеринчини аңгылап азы дефистеп бижири. *дег*, *ышкаш* деп эдеринчилер бөлүглелдер тургузуп турда, биче секбиле аңгылаары. Эдеринчилерниң морфологтуг сайгарылгазы.

2. *дег*, *ышкаш*, *-биле*, *билек* болгаш оон-даа өске эдеринчилерни чугаага шын ажыглаары. Падежтерниң уткаларын дузалал аттар, эдеринчилер-биле илередири. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри. Эдеринчилерниң морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

Эвилелдер

1. Эвилелдер, оларның утказы болгаш ужур-дузазы. Эвилелдерниң бөлүктери: чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдер, оларның янзылары, тус-тузунда хүлээлгелери. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага хереглээри. Синоним эвилелдерни солуп билири. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

Артынчылар

1. Артынчылар, оларның утказы болгаш ужур-дузазы. Артынчыларның бөлүктери болгаш шын бижилгези. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазы.

2. Артынчыларлыг домактарны аянынг номчууру. Чоок уткалыг артынчыларны солуп, оларның чугаага ужур-дузазын медресеп билири. Чугаага артынчыларны шын ажыглаары. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

Аян сөстери

1. Аян сөстериниң утказы болгаш ужур-дузазы. Оларның уткалыг бөлүктери болгаш адаарының онзагайы. Аян сөстери бар

домакка бижик демдектерин салыры. Аян сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы.

2. Аян сөстери бар домактарны шын номчууру болгаш чугаага ажыглаары. Аян сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.

6 КЛАССКА ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

Чугаа сайзырадылгазы (8 шак)

7 КЛАСС (105 шак)

Кирилде тема (2 шак)

1. Литературлуг тыва дыл болгаш ооң диалектилериниң дугайында.

2. Литературлуг тыва дылдың нормаларын чугаага сагыры; тыва дылдың диалектилерин девискээр аайы-биле ылгаары.

6 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары.

Чугаа сайзырадылгазы (8 шак)

1. **Лексика:** Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле бөлүктери.

Морфология болгаш синтаксис: Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, аян сөстери. Чүве аттарының падежтериниң домакка ужур-дузазы. Демдек болгаш сан аттарының темалыг бөлүктери. Ат оруннарының бөлүктери болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. Кылыг сөзү болгаш ооң грамматиктиг хевирлери. Наречиелерни шын бижири. Дузалал чугаа кезектериниң домакка ужур-дузазы. Аян сөстери шын бижири.

2. 6 класска алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыры.

Синтаксис. Пунктуация. Чугаа культуразы.

Чугаа сайзырадылгазы (75 шак)

Сөс каттыжыышкыннары

1. Синтаксис – грамматиканың кезээ. Синтаксистиң өөренир чүүлдери: сөс каттыжыышкыннары болгаш домак. Сөс каттыжыышкынының дугайында билиг.

Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы.

Сөс каттыжыышкыннарында өзек болгаш чагырткан сөс, оларның холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

2. Сөс каттыжыышкыннарының ужур-дузазын медегеп билири. Өзек болгаш чагырткан сөстүң аразында холбаазын тодарадыры. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-биле каттышкан сөстерниң уткалыг харылзааларын ылгап билири.

Бөдүүн домак

1. Бөдүүн домак дугайында билиг. Чугаалар сорулгазының болгаш утказының аайы-биле домактарның хевирлери. Кол сөс биле сөглекчиниң харылзаазы (холбаазы). Домакта сөстерниң туружу.

Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзылары: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, долу болгаш долу эвес.

Бөдүүн домакта ударение.

2. Домактың сөстен болгаш сөс каттыжыышкыннарындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазын тодарадып тывары. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударение, сөстерниң туружун; бижимел чугаага бижик демдектери, сөстерниң туружун билири. Домактың чугула кежигүннерин (грамматиктиг ооргазын) ылгаары.

Ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактар.

Домактың чугула кежигүннери

1. Кол сөс болгаш сөглекчи – домактың чугула кежигүннери. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире.

Кол сөс. Ооң илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери.

Сөглекчи, ооң илереттинери. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер. Ат сөстүг составтыг сөглекчилер. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстер.

2. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында көргүзүкчү чокта, домакты шын чугаалаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң ян-

зыларын ажыглаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаары.

Домактың ийиги черге кежигүннери

1. Домактың ийиги черге кежигүннериниң дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер. Оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайыбиле бөлүктери: үениң, туруштуң, чылдагаанның, сорулганын, кылдыныг аргазының байдалдары. Байдалдарның илереттинери. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг.

2. Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылаары, оларның хевирлерин болгаш илереттинерин тодарадыры. Делгеренгей эвес домакты ийиги черге кежигүннери-биле делгередири. Домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактар

1. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактар дугайында ниити билиг. Тодаргай арынның домак. Тодаргай эвес арынның домак. Арын чок домактар. Ат домактары. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактарның сөзүглел тургузарынга ужурдузаы.

2. Синтаксистиг синонимнер болур чаңгыс чугула кежигүннүг болгаш ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактарны ажыглап, солуштуары. Чүвөлөрниң, байдалдың, пейзажтың чурумалын көргүзерде, ат домактарын ажыглаары.

Долу болгаш долу эвес домактар

1. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.

2. Диалог чугаага долу болгаш долу эвес домактарны янзы-бүрү байдалдарга ажыглаары.

Нарынчыттынган бөдүүн домактар.

Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттынган домактар

1. Нарынчыттынган бөдүүн домактар дугайында билиг.

Каттыштырар аялга (интонация), *болгаш, база, биле* дээн чижектиг чагырыштырбас эвилелдер-биле каттышкан чаңгыс аймак

кежигүннер. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

2. Бөдүүн домактың чаңгыс аймак кежигүннер, адалгалар, кирилделер дузазы-биле нарынчыттына бээрин азы домакты нарынчыдар аргаларны аңгылаары. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттынган домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры. Домакта чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларның ылгалын тайылбырлаары, оларга бижик демдектерин шын салырын база үн аянын сагыыры.

Адалгалар, кирилделер-биле нарынчыттынган домактар

1. Адалга. Делгеренгей адалга. Оларның хүлээлгелери болгаш илереттинери. Адалгалыг домактарга бижик демдектери. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар кирген домактарга бижик демдектери. Адалгалар, кирилделерлиг домактарга интонацияның ужур-дузазы. Оларның бөдүүн домакты нарынчыдары.

2. Бөдүүн домак биле нарынчыттынган бөдүүн домактың аразында ылгалын тодарадып азы тайылбырлап билири. Оларны аас, бижимел чугаазынга хереглээри. Чугааның байдалынга дүүштүр бөдүүн адалганы делгеренгейжидери. Кирилделерлиг (кирилде сөс болгаш кирилде домактыг) домактарның тускайлаар аялгазын сагыыры, оларга бижик демдектерин салыры. Бөдүүн домакты нарынчыдар адалгаларны, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри.

Бөлүглелдер-биле нарынчыттынган бөдүүн домактар

1. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүглелдер-биле нарынчыттынган домактар, оларга бижик демдектери.

2. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүглелдерни ылгаары, оларга бижик демдектерин шын салып билири. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг

бөлүглелдер-биле нарынчылтынган домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Тускайлаан кежигүннерлиг домактар

1. Тускайлаашкынның ужур-дузазы. Тодарадылгалар, кап-сырылгаларны тускайлаары, оларга бижик демдектери. Утка, интонация болгаш пунктуация талазы-биле тускайлаашкынның ужур-дузазы.

2. Тускайлаан кежигүннерлиг домактарның, тускайлаашкынның ужур-утказын тодарадыры. Тускайлаан кежигүннерлиг домактарны чечен чогаалдан тып азы ушта бижип шыдаары. Оларны хууда аас, бижимел чугаазынга шын хереглээри.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар (7 шак)

1. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.

Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугааның мурнунда болгаш соонда авторнуң сөстери. Дорт чугааның иштинде авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

2. Дорт чугааны авторнуң сөстеринден аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаары. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдары. Дорт чугааны доора чугаа кылдыр өскерттип билири.

7 КЛАССКА ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

Чугаа сайзырадылгазы. (13 шак)

8 КЛАСС (70 шак)

Кирилде тема. Чугаа сайзырадылгазы (3 шак)

1. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүн дугайында.

2. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар хүнүн кажан, каяа, чүге доктаатканын билири. Тыва дыл хүнүнүнң ужур-дузазын тайылбырлаары.

7 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары.

Чугаа сайзырадылгазы (8 шак)

1. Сөс каттыжыышкыны болгаш оларның холбаалары. Бөдүүн домак. Ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар. Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүңнери.

Чаңгыс аймак кежигүңнерлиг домактар. Адалгалар, кирил-делер болгаш аян сөстерлиг домактарга бижик демдектери. При-частиелиг, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүгүлелдер-биле нарынчыттыг домактар. Тускайлаан кежигүңнерлиг домактар. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар.

2. Бөдүүн домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры, бижик демдектерин сагыыры.

Синтаксис. Нарын домак. Чугаа сайзырадылгазы (38 шак)

1. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстер, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.

2. Нарын домакта бөдүүн домактарның чугула кежигүңнерин тып, кызыгаарын айтыры, каттыжар аргаларын тодарадыры. Нарын домактың хевирлерин ылгаары. Нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чагырышпаан нарын домак

1. Чагырышпаан нарын домактар дугайында билиг, оларга бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактарның янзылары: эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак, эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

2. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларның шын номчууру. Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чагырышкан нарын домак

1. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

2. Чагырышкан нарын домактың кол болгаш чагырткан домактарының аразында уткалыг харылзаазын тодарадыры. Чагырткан домактарның кол домакка холбажыр аргаларын ылгап, танып билири. Чугаага чагырышкан нарын домактарны ажыглаары. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерин салырын бадыткаары. Чагырышкан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Пунктуация. Чугаа сайзырадылгазы (6 шак)

1. Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери. Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары. Кавычканы ажыглаары.

2. Пунктуастыг нормаларны сагыыры.

8 КЛАССКА ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

Чугаа сайзырадылгазы (15 шак)

9 КЛАСС (35 шак)

Кирилде тема (2 шак)

1. Чоннуң культура болгаш төөгүзүнүң айтырыгларының ооң дылын дамчыштыр илереттинип келири. Тыва улустуң чугаа этикеди.

2. Тыва улустуң аас чогаалы, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурулуг

ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры. Тыва чугаа этикединин дүрүмнерин өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

7–8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары.

Чугаа сайзырадылгазы (4 шак)

1. Бөдүүн домак. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

2. 7–8 класстарга алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыыры.

Дыл дугайында ниити билиглер.

Чугаа сайзырадылгазы (5 шак)

1. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы. Эң нептерөңгей дылдар. Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу.

Орхон-енисей бижии – түрктерниң өгбелериниң бижии. Тывага ажыглаттынып турган бижиктер. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдөзи.

Тыва дыл – Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы, ооң ужур-дуказы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, мергежилиниң аайы-биле хевирлери, жаргоннар.

Тыва дылдың шинчээчилери. Тыва дылды XVI–XVIII вектерде болгаш Советтиг Тыва үезинден эгелээш, амгы үеге чедир шинчилеп келгени.

2. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказын, дыл эртемин болгаш ооң бөлүктерин, тыва дылдың төрөл дылдарын билири. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, чаа делегейде тыва дылдың ужур-дуказын медресеп билири. Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын,

байлаан медресеп билири. Түрк дылдарның сайзыралының дугайында кол чүүлдерни таныштырары. Бодунун чугаазында чет-пестерни тып, оларны эдип билири. Тыва дылдың нормаларының дугайында медээлерни словарьлардан тып, шүүштүрери.

Сөзүглел дугайында билиглер. Чугаа сайзырадылгазы (5 шак)

1. Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелдин кол демдектери (кезектерниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру, грамматика талазы-биле харылзаалы, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалы), темазы, кол утказы, микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Абзацтың чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болуру. Чугааның утка болгаш хүлээлгелериниң аайы-биле хевири: чурумал, тоожуушкун, угаап боданышкын. Сөзүглелдин тургузуу, планы. Сөзүглелде теманы сайзырадырының аргалары.

Улуг хемчээлдиг сөзүглелди эде тургузар кол хевирлери: план тургузары, тезис, допчулай бижиири, аннотация.

Сөзүглел очулгазы. Тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче очулга.

2. Сөзүглелди ооң темазының, утказының, тургузуунун аайы-биле сайгарары. Сөзүглелде дүлгүүр сөстөрни тып билири болгаш оларның аайы-биле сөзүглелде кол бодалды болгаш ооң темазын тодарадып билири. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелди уткалыг кезектерге чарып, дылының онзагайын сайгарары. Чугааның сорулгазының, темазы азы кол бодалының аайы-биле, кымга адрестэнин, байдалын барымдаалап сөзүглелде дылдың (чугааның) кандыг аргаларын ажыглаанын сайгарары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузары. Аас болгаш бижимел чугааның чижектерин үнелеп, өскертири.

Чугаа культуразы. Стилистика. Чугаа сайзырадылгазы (16 шак)

1. Чугаа культуразының дугайында ниити билиг. Чугаа культуразының кол негелделери. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери. Тыва дылдың словарьларының тыва ли-

тературлуг дылдың нормаларын шингээдип алырынга ужур-дузазы.

Стилистика. Стилдерниң хүлээлгезиниң аайы-биле хевирлери. Ном болгаш чугаа стилдери.

Чугаа стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: чугаалажыры, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары.

Эртем стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: үнелел, реферат, аннотация, тезис, илеткел, статья, рецензия дээш о.ө.

Публицистика стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: илеткел, демдеглел, медээ, статья, интервью, тоожушкун, репортаж.

Албан-херек стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: шынзылга, билдиришишкин, резюме, протокол...

Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары.

2. Ном болгаш чугаа стилдерин ылгап билири. Чугааның аянын барымдаалап, ооң стилин тодарадыры, стилдерни ылгаары. Чугааның аңгы-аңгы стилдер, жанрлар, хевирлеринге бижимел чугааларны тургузары. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаары; маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржири. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медереп билири. Харылзажылганың сорулгазынга болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын база домактарны чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри. Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан херек медээни тып, шилип, янзы-бүрү ажил-чорудулгага шын ажыглаары. Тыва дылдың байлак сөс курлавырын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары. Аас болгаш бижимел чугаага литера-

турлуг дылдың нормаларын сагывышаан, ооң стиль аргаларын чөп ажыглаары.

5–9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерни түңнээри (3 шак)

1. Лексика, фонетика, грамматика (морфология биле синтаксис), шын бижилге.

2. Ук темалар талазы-биле өөрөнгөн чүүлдерни системажыдып, түңнээри.

ПРОГРАММАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ БОЛГАШ МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүгүлүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүргөн сайзырадыры-биле өөредилге шөлүнге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандырап уjurлуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөредиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктары, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлериниң кылган ажылдарын көргүзүг материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштырары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүглер, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөредилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүг материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шийтпирлээринге дузалаар. Өөредилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажылдарның башкыга турары чугула.

Тыва дыл кичээлинге ажыглап болур интернет курлавырлары (интернет-ресурсы)

Сайт «Писатели Тувы» (www.picateli-tuvy.ru).

Сайт Института развития национальной школы (www.irnsh.ru).

Электронные версии учебников 5–6 кл за 2018 г. (переиздание учебников 5–6 кл 2014, 2015 года):

1. Бавуу-Сюрюн М.В., Сувандии Н.Д., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б., Сарыглар Ч.А. Тыва дыл. 5 класс. [Электроннуг ресурс]. Кирер адреси: <http://irnsh.ru/qwe/>

2. Бавуу-Сюрюн М.В., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б., Доржу К.Б. Тыва дыл. 6 класс. [Электроннуг ресурс]. Кирер адреси: <http://irnsh.ru/qwe/>

Эртемниц өөредилге-методиктиг хандырылгазы

Бавуу-Сюрюн М.В., Доржу К.Б., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б. Тыва дыл. 6 класс. Ниити өөредилге организацияларынга өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт (НШХИ), 2015. – 249 ар.

Биче-оол М.Д., Монгуш Д.А., Бавуу-Сюрюн М.В., Ойдан-оол А.К. Тыва дыл. Ортумак школаның 8-9 класстарынга өөредилге ному. Эдилгелиг III-кү үндүрүлгези. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2006. – 238 ар.

Доржу К.Б., Сувандии Н.Д., Хертек А.Б., Ооржак Б.Ч., Сарыглар Ч.А., Бавуу-Сюрюн М.В. Тыва дыл. 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 256 ар.

Монгуш Д.А., Доржу К.Б. Тыва дыл. Ортумак школаның 6–7 класстарынга өөредилге ному. IV-кү үндүрүлгези. – Кызыл: Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2007. – 278 ар.

Ойдан-оол А.К., Сат Ш.Ч., Н.Д. Сувандии. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5–11 класстар. Күрүне стандарты. Өөредилге программалары. – Кызыл, 2008. – 88 ар.

Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5–9 классы: проект. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2010. – 112 с. (Серия «Стандарты второго поколения»)

Русский язык. Рабочие программы. Предметная линия учебников Т.А. Ладыженской, М.Т. Баранова, Л.А. Тростенцовой и др. 5–9 кл. Пособие для учителей общеобразовательных учреждений. 12-е изд, переработанное. – М.: Просвещение, 2011. – 111 с.

Фундаментальное ядро содержания общего образования. Под редакцией В.В. Козлова, А.М. Кондакова. – М.: Просвещение, 2009. – 59 с. (Серия «Стандарты второго поколения»).

Допчузу

Тайылбыр бижик.....	3
Эртемнің кол утказы	20

ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

5 класс	30
6 класс	36
7 класс	41
8 класс.....	45
9 класс.....	47
Программаның өөредилге-методиктиг болгаш материал- техниктиг хандырылгасы	51

ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ХАРЫЛЗААЛЫГ
ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ
ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР
КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ (5–9 КЛАССТАР)

На тувинском языке

Редактор *Л.А. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л.Д. Донгак*

Подписано в печать 27.08.2018. Формат 60x84 $\frac{1}{16}$.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman.
Физ.печ.л. 3,5. Тираж 50 экз. Заказ № 267.

Отпечатано в ИПО «Билиг» ИРНШ. 667011,
г. Кызыл, Республика Тыва, ул. Калинина, 1б.
Тел. 6-17-52. E-mail: tvaschkola@mail.ru